

Darwin and contemporary Iranian literature

The influence of Darwin and his theory on contemporary Iranian literature

Issa Amankhani*

Parisa Rafiei**

Abstract

There is no doubt that the Iranian elites of the Qajar and Pahlavi periods paid attention to the modern military, political and economic knowledge of the West; but this attention has not been limited to these sciences. Besides, the elites of that period were not disinterested in other sciences such as astronomy and modern medicine. Another one of these sciences was zoology and especially the views of the great zoologist of the 19th century, Charles Darwin, to the extent that many contemporary researchers, like Ansari Kashani, have been considered to be influenced by Darwin and his *Jāniwarnāma* (i.e. animal journal) as an inspiration for the origin of Darwin's species. Persian literature is also one of the areas where the influence of Darwin and his theory is evident. The influence of Darwin's theory on contemporary literature can be analyzed in several ways; A) Content and theme: Writers and poets such as Mirzadeh Eshghi and Sadegh Hedayat have created works based on Darwin's views. b) Literary modernity: some contemporary modernists have cited Darwin and his theory to prove the correctness of their claim, and based on that, they have considered only modernity to be correct if it is a slow and gradual transformation of all kinds of creatures. c) Stylistics: The emergence of stylistics in the contemporary period was undoubtedly not possible without familiarity with Darwin's ideas. In his stylistics, Bahar has mentioned following Darwin. t) Literary criticism: The study of modern Iranian literary criticism clearly shows the dominance of the Darwinian worldview on the mind and language of contemporary critics.

*(Corresponding Author), Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities. Golestan University, Gorgan, Iran. amankhani27@yahoo.com

** MA of Persian Language and literature. Faculty of Literature and Humanities, Golestan University, Gorgan, Iran. rafieeparisa66@gmail.com

Date received: 2023/07/02 Date of acceptance: 2023/08/19

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

Introduction

One of the subjects that must be addressed in the study of contemporary Iranian literature is the impact of political, philosophical, and economic systems, or more precisely, the history of ideas. For example, understanding our contemporary literature is impossible without familiarity with the views of existentialist philosophers (Sartre, Heidegger, Camus, etc.) just as a precise comprehension of contemporary literature cannot be claimed without knowledge of Marxism and the thoughts of its intellectuals. This issue can be extended to other fields such as zoology. Darwin, the great nineteenth-century zoologist, though a zoologist, soon caught the attention of elites in other fields (especially in the humanities) who attempted to apply his theory to their own area of study. This is why we encounter many individuals, not only in the West but also in Iran, who have openly spoken of their influence by Darwin and his thought; Malik al-Shu'ara Bahar is one of these individuals. In his famous book on stylistics, he followed Darwin and his method, trying to examine the evolution of vocabulary in the same way Darwin had examined the evolution of animals. The influence of Darwin's views was not limited to stylistics and occurred in other areas such as literary criticism.

Review

The present research aims to show the various forms of Darwin's influence on contemporary literature. This study attempts to answer several questions related to Darwin and his impact on contemporary literature. These questions include: Which contemporary poets and writers have been influenced by Darwin in creating their literary works? To what extent has the emergence of a new definition of literary criticism in the contemporary era been due to Iranians' familiarity with Darwin's ideas? How did Darwin's theory inspire Malik al-Shu'ara Bahar in establishing the science of stylistics? What role has Darwin's theory played in strengthening modern literary modernity in contemporary Iran?

Methodology

The methodology of the current research is citation-based and relies on the examination of documents, books, and dissertations written in the contemporary period (from the late Qajar dynasty to the Islamic Revolution). Initially, all works written about Darwin or inspired by Darwin's theory were collected, and then, with a critical eye, various forms of Darwin's influence (in fields such as literary criticism, literary modernity, etc.) were examined and categorized.

Conclusion

The influence of Darwin and his ideas on Persian literature is much greater than it appears at first glance. This influence can be examined in four different forms. A) Content-wise: Some Iranian poets and writers, who rightly believed in Darwin's views, expressed Darwin's teachings in their works; Mirzadeh Eshghi is the most famous of these poets. However, apart from him, others like Sadegh Hedayat, who in the story of "Adam's Fathers," were influenced by Darwin's theory, can be mentioned. B) Literary modernity: The presence of Darwin's ideas in the essays of pioneers of literary modernity is evident. This presence is most notable in the works of Bahar and then in the essay "Old and New" by Abbas Iqbal Ashtiani. These innovators referred to Darwin and his views on the gradual evolution of beings to prove the gradual and peaceful (not revolutionary) nature of literary modernity. C) Stylistics: Bahar acknowledges his debt to Darwin in his own stylistics and his book on stylistics to the extent that it can be boldly stated that without familiarity with Darwin's theory, a deep understanding of Bahar's

stylistics would not be possible. D) Modern literary criticism: A comparative analysis of the characteristics of modern literary criticism with Darwin's views leaves no doubt that modern literary criticism has been influenced by the Darwinian worldview that dominated the modern era.

Keywords: Darwin, theory of evolution, stylistics, literary modernity, literary criticism.

Bibliography

- Akhundzadeh, Mirza Fath Ali Khan (1978), Letters of Kamal-al-dawla, Tabriz, Ehya.
- Agha Khan Kermani (Manuscript), Creation and Lawmaking.
- Ale Davoud, Seyyed Ali (2006), "E'tezad al-Saltanah", published in The Great Islamic Encyclopedia, under supervision of Kazem Mousavi Bojnourdi, Tehran, The Great Islamic Encyclopedia.
- Eiseley, Loren (1958), Darwin's Century: Evolution and the Men who Discovered it, translated by Mahmoud Behzad, Tehran, Franklin.
- Asadabadi, Seyyed Jamal al-Din (2000), The Treatise of Naturalism, published in the Collection of Treatises and Articles, by the efforts of Seyyed Hadi Khosroshahi, Qom, Kolbe Shorough.
- Iqbal Ashtiani, Abbas (2022), Old and New, published in About Literary Modernity: Including Thirty-One Selected Texts on Literary Modernity, Isfahan, Khamoosh.
- Akbari, Biraq, Hassan (2021), Literary Darwinism: An Evolutionary Approach to Literary Criticism, Ninth National Conference on Literary Text Research.
- Amin Khani, Isa (2019), Genealogy of Ideological Literary Criticism, Tehran, Khamoosh.
- Amin Khani, Isa (2022), About Literary Modernity: Including Thirty-One Selected Texts on Literary Modernity, Tehran, Khamoosh.
- Ansari Kashani, Taghi bin Hashem bin Mohammad Hossein (Manuscript), Animal Book.
- Bowler, Peter (2001), Charles Darwin: the man and his influence, translated by Hassan Afshar, Tehran, Center.
- Bahar, Mohammad Taqi (2012), Stylistics or The History of Persian Prose Evolution, Volume One, Tehran, Amir Kabir.
- Bahar, Mohammad Taqi (2022), Our Creed, published in About Literary Modernity: Including Thirty-One Selected Texts on Literary Modernity, Isfahan, Khamoosh.
- Bahar, Mohammad Taqi (2022/1), Criticisms Around Our Creed, published in About Literary Modernity: Including Thirty-One Selected Texts on Literary Modernity, Isfahan, Khamoosh.
- Bahar, Mohammad Taqi (2012), Book of Poems, Tehran, Negah.

- Khosravi, Erfan (2014), Animal Book and the Resolution of a Historical Misunderstanding, published in the Quarterly Journal of the History of Science, Twelfth Volume, Second Issue.
- Darwin, Charles (2010), On The Origin of Species, translated by Nooraddin Farhikhte, Tehran, Negarstan Book.
- Reich Holf, Josef (2010), The Origin of Man, translated by Salamat Ranjbar, Tehran, Agah.
- Ross, Michael (2019), The Darwinian Revolution, translated by Masoumeh Shagerdi, Tehran, Elm.
- Ziadat, Adel (2017), Facing Darwin: The First Encounters with Evolution Theory in the Christian East and Islam, translation and research by Amir Mohammad Gamini, Tehran, Kargadan.
- Shahrestani, Mohammad Hossein bin Mohammad Ali (2016), Clear Signs, preface and editing by Kamran Amir Arjomand, Tehran, Saales.
- Talebof, Abdulrahim (1977), The Book of Ahmad, with introduction and footnotes by Baqer Momeni, Tehran, Shabgir.
- Eshqi, Seyyed Mohammad Reza (1978), The Illustrated Complete Works of Mirzadeh Eshqi, Tehran, Javidan Publications Organization.
- Mayr, Ernst (2016), What Evolution Is, translated by Mehdi Sadeghi, Tehran, Ney.
- Najafi Esfahani, Abi al-Majd Sheikh Mohammad Reza (2010), Critique of Darwin's Philosophy, researched by Hamed Naji Esfahani, Tehran, Library, Museum, and Document Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Hedayat, Sadegh (1952), Adam's Fathers, published in Saye Roshan, Tehran, Amir Kabir.
- Hedayat, Mehdi Qoli Mokhber al-Saltaneh (2009), The Gift of Idleness, by the efforts of Mohsen Moeini, Tehran, Cheshmeh.
- Hamadani, Omid (2020), Evolution and the Cognitive Function of Literature: A Darwinian Perspective, published in the Quarterly Journal of Literary Criticism, Fifth Year, Second Issue.

داروین و ادبیات معاصر ایران (تأثیر داروین و نظریه او بر ادبیات معاصر ایران) (مقاله پژوهشی)

عیسی امن خانی*

پریسا رفیعی**

چکیده

در توجه نخبگان ایرانی دوره قاجار و پهلوی به دانش‌های نوین نظامی، سیاسی و اقتصادی غرب، جای تردیدی وجود ندارد؛ اما این توجه تنها به این دانش‌ها محدود نبوده است. نخبگان آن دوره به دانش‌های دیگری چون نجوم و پزشکی مدرن هم بی‌علاقه نبودند. یکی دیگر از این دانش‌ها جانورشناسی و به‌ویژه آرای جانورشناس بزرگ قرن نوزدهم، چارلز داروین، بود تا آنجا که بسیاری از پژوهشگران معاصر افرادی چون انصاری کاشانی را متأثر از داروین و جانورنامه او را ملهم از منشاء انواع داروین دانسته‌اند. ادبیات فارسی نیز یکی از حوزه‌هایی بود که تأثیرگذاری داروین و نظریه او در آن مشهود و آشکار است. تأثیر نظریه داروین بر ادبیات معاصر را از چند جهت می‌توان بررسی کرد؛ الف) محتوا و درونمایه: نویسندگان و شاعرانی چون میرزاده عشقی و صادق هدایت بر اساس آرای داروین آثاری خلق کرده‌اند. ب) تجدد ادبی: برخی از نوگرایان معاصر برای اثبات درستی ادعای خود به داروین و نظریه او استناد کرده‌اند و بر اساس آن، تنها تجدیدی را درست دانسته‌اند که همچون تحول انواع موجودات آرام و تدریجی باشد. پ) سبک‌شناسی: پیدایش سبک‌شناسی در دوره معاصر بی‌گمان بدون آشنایی با اندیشه‌های داروین ممکن نبود. بهار در

* (نویسنده مسئول) دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گلستان، گرگان، ایران.

amankhani27@yahoo.com

** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه گلستان، گرگان، ایران.

rafieeparisa66@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۲۸

سبک‌شناسی خود به پیروی از داروین اشاره کرده است. ت) نقد ادبی: بررسی نقد ادبی مدرن ایران به خوبی نشان از غلبه جهان‌نگری داروینی بر ذهن و زبان ناقدان معاصر دارد.

کلیدواژه‌ها: داروینیسم ادبی، نقد فرگشتی، ادبیات داستانی معاصر فارسی، بامداد خمار، طبیعت آدمی

۱. مقدمه

بیش‌ترین توجه نخبگان تجددخواه ایرانی در دوره معاصر معطوف به بُعد نظامی و سیاسی بوده است. در مورد بُعد نظامی، دلیل روشن است؛ ایران درگیر با قدرت‌های بزرگ استعماری آن روزگار (روسیه و انگلیس) چاره‌ای جز ایجاد تغییر در ساختارهای نظامی خود نداشت و برای حفظ تمامیت خود ناگزیر از انجام برخی اصلاحات در ساختارهای نظامی خود به سیاقِ دُول غربی بود. در خصوص بُعد سیاسی اما مسئله قدری پیچیده‌تر است. بسیاری از نخبگان ایرانی که علت‌العلل، یا یکی از دلایل اصلی عقب‌ماندگی ایران را در شیوه حکمرانی پادشاهان ایرانی و ساختار سیاسی ایران (استبداد) می‌دیدند، خواهان تغییر این شیوه از حکمرانی و جانشین ساختن نظم دموکراتیک/مشروطه به جای آن بودند. آن‌ها برای نیل به اهداف خود به آرای سیاسی افرادی چون مونتسکیو توجه کرده، آثار آن‌ها را به ایرانیان معرفی می‌نمودند.

با این همه نباید این تأثیرپذیری را تنها به این دو بُعد/حوزه تقلیل داد؛ زیرا نخبگان این دوره به دیگر حوزه‌های دانش غربیان نیز بی‌توجه نبوده‌اند؛ به‌عنوان مثال بازتاب آرای نیوتن بر افرادی چون اعتضادالسلطنه و اثر مشهور او یعنی فلکه السعاده آشکار و مشهود است. اعتضاد السلطنه با تکیه بر آرای نیوتن به رد دیدگاه‌های رایج در نزد ایرانیان مانند اعتقاد به سعد و نحس کواکب پرداخت. او «اعتقاد به نیک‌اختری و بداختری را خاصه از نظر تأثیر زیان‌آورش در زندگی روزمره آدمی نکوهش می‌کرد» (آل داود، ۱۳۸۵: ۳۰۳).

۷ داروین و ادبیات معاصر ایران؛ تأثیر داروین و نظریه او بر ادبیات معاصر ایران (امن‌خانی و رفیعی)

از دیگر حوزه‌هایی که مورد توجه نخبگان ایرانی قرار گرفت و به اشکال گوناگون بر فرهنگ، اندیشه و ادبیات ایران تأثیر گذاشت، جانورشناسی، به‌ویژه آرای جانورشناس بزرگ قرن نوزدهم اروپا چارلز داروین بود. چنانکه در ادامه مشاهده خواهد شد، جدای از افرادی چون تقی بن هاشم بن محمدحسین الانصاری کاشانی که - در نگارش جانورنامه خویش ملهم از آرای داروین و جانورشناسان دیگری چون لامارک بوده است (۱) - ادیبان، شاعران و نویسندگان ایرانی نیز به آرای داروین توجه کرده، به طرق گوناگون از آن الهام گرفته‌اند. در مقاله حاضر اشکال گوناگون تأثیرگذاری داروین و نظریه او بر ادبیات معاصر ایران بررسی خواهد شد.

داروین و نظریه او: داروین را بنیان‌گذار جانورشناسی نوین می‌دانند. این سخن اگرچه به حقیقت بسیار نزدیک است؛ اما به این بهانه نباید از پژوهش‌های هم‌عصران و اسلاف داروین غفلت نمود. قرنی که داروین در آن می‌زیست، قرنی بود که مفاهیمی چون تحوّل، استحاله و تکامل در فضای آن موج می‌زد و به اشکال گوناگون در آثار نخبگان آن دوره به کار می‌رفت. خود داروین نیز «ادعا نمی‌کند که نظریاتش در این مورد [تطور موجودات] کاملاً بکر است» (آیزلی، ۱۳۳۷: ۱۴). به عنوان مثال لینه - که معروف‌ترین گیاه‌شناس آن عصر بوده است - در پایان عمر خویش و پس از پژوهش‌های بسیار درباره گیاهان به این نتیجه رسید که برخلاف دیدگاه‌های رایج آن روزگار - که به ثبات انواع اعتقاد داشتند - «بعضی اصناف جدید گیاهی ابتدا به ساکن ظاهر می‌گردند و از گیاهان عادی اقسام غیر عادی نتیجه می‌شود. او هم... ناچار شد میان انواع حقیقی که مخلوق خداوند بودند و اقسام درهم و برهم گیاهان زمان خود که باغبانان می‌توانستند با مهارت به ایجاد آن‌ها مبادرت کنند، فرق بگذارد» (همان: ۲۵). با این همه این داروین بود که این اندیشه‌های پراکنده را تا حدّ یک نظریه منسجم و یک قانون علمی معتبر بالا برد و به آن اعتبار بخشید. ارائه

خلاصه‌ای از این نظریه کار آسانی نیست؛ اما برای آغاز بحث به ناگزیر باید خلاصه‌ای از آن را ارائه کرد و مؤلفه‌های اصلی آن را برشمرد. اصلی‌ترین مؤلفه‌های نظریه داروین عبارتند از :

الف) تطور/ تکامل موجودات: چنان‌که پیش‌تر گفته شد، باور رایج تا پیش از داروین، نظریه ثبات انواع بوده است. بر اساس این نظریه، آفرینش/ خلقت امری یکباره بوده است و موجودات از زمان خلقت تا لحظه حاضر به همان شکل آغازین خود باقی مانده‌اند و هیچ تغییری در آن‌ها حادث نشده است. داروین متأثر از مشاهدات خود و همچنین متأثر از دیدگاه‌های هم‌عصران خویش چون لینه با این نظریه به مخالفت برخاست. به باور او تطور موجودات امری انکارناپذیر است. تطور موجودات و تغییر در آن‌ها همواره اتفاق افتاده و بعد از این نیز خواهد افتاد؛ تغییراتی که گاه حتی سبب پیدایش/ ظهور گونه‌های تازه و جدید می‌گردد .

ب) تنازع بقا: داروین کشف این ایده محوری نظریه خویش را وامدار اقتصاددان بزرگ هم‌عصرش، مالتوس، است (روس، ۱۳۹۹: ۳۳). مالتوس از وقوع بحرانی انسانی در آینده‌ای نه چندان دور خبر می‌داد؛ رشد بهداشت، صنعت و دیگر مؤلفه‌های زندگی انسان مدرن، رشد چشمگیر جمعیت انسانی را به دنبال داشت؛ در حالی که این رشد در ظرفیت‌های غذایی دیده نمی‌شد و رشد ظرفیت‌های غذایی ناچیز بود. به باور مالتوس نتیجه این تناقض چیزی جز جنگ میان انسان‌ها نمی‌توانست باشد؛ به همین خاطر او به دولت‌ها پیشنهاد می‌کرد که دست از سیاست‌های حمایتی خود از اقشار ضعیف و ناتوان جامعه بکشند. به زعم او تنها با دنبال کردن چنین سیاستی امکان پیشگیری از جنگی خانمان‌سوز وجود دارد . داروین این تناقض را در جهان موجودات غیر انسانی نیز می‌دید. داروین می‌دید که روند رشد و افزایش جمعیت در بین موجودات دیگر نیز روندی هندسی است؛ حال آن‌که

۹ داروین و ادبیات معاصر ایران؛ تأثیر داروین و نظریهٔ او بر ادبیات معاصر ایران (امن‌خانی و رفیعی)

ظرفیت‌های غذایی آن‌ها تقریباً بدون تغییر مانده است؛ به عنوان نمونه سرعت رشد باکتری‌ها به اندازه‌ای است که اگر مانعی پیش روی آن نباشد، در کمتر از ۳۶ ساعت لایه‌ای به ضخامت ۳۰ سانتیمتر از آن‌ها تمام سطح زمین را خواهد پوشانید؛ درحالی که در عمل، تنها بخش بسیار ناچیزی از آن‌ها امکان ادامهٔ حیات می‌یابند؛ از نظر داروین این به معنی حضور تنازع بقا در جهان موجودات بود. داروین دامنهٔ اصل تنازع بقا را - که نیروی محرکهٔ نظریهٔ تکامل او بود - باز هم گسترش داده، از محدودهٔ رقابت میان هم‌نوعان و افراد یک گونه به رقابت و مبارزه با گونه‌های دیگر (مایر، ۱۳۹۵: ۱۸۷) یا با عوامل ناسازگار محیط نیز تعمیم داد (داروین، ۱۳۸۹: ۱۰۲)؛ به عنوان مثال گیاهی که خود را با زندگی در بیابان یا کویر وفق داده است، به نوعی درگیر تنازع بقا است .

پ) انتخاب طبیعی: چنان‌که در ایدهٔ تنازع بقا مشاهده شد، رقابت بر سر بقا میان هم‌نوعان با یکدیگر، یا افراد گونه‌ها با محیط ناگزیر است؛ اما پرسشی پیش می‌آید و آن اینکه برندهٔ این نزاع کیست و برای برنده شدن در این نزاع باید از چه ویژگی‌هایی برخوردار بود؟ پاسخ داروین به این پرسش، همان ایدهٔ انتخاب طبیعی است. به باور داروین طبیعت تنها موجوداتی را برای بقا برمی‌گزیند که توان بیش‌تری در هماهنگی و سازگاری با آن داشته باشند. این سازش نیز به اشکال متعددی صورت می‌گیرد؛ اما شکل غالب این است که در برخی از افراد گونه، تغییراتی جزئی - که امروزه آن را نتیجهٔ جهش ژن‌ها می‌دانند - اتفاق می‌افتد. این تغییرات کوچک سبب می‌شود که آن فرد از گونه در مقایسه با سایر اعضای گونه با محیط تطابق بیش‌تری بیابد و در رقابت برای بقا از آن‌ها پیشی بگیرد. این تغییرات به باور داروین به نسل دیگر نیز انتقال می‌یابد؛ سرنوشت دیگر اعضای گونه که تغییری در آن‌ها ایجاد نشده یا نتوانسته‌اند با محیط هماهنگ شوند، چیزی جز انقراض نخواهد بود.

۲. نظریه داروین و نخبگان ایرانی

آرای داروین، انقلابی و جنجال‌برانگیز بود. به همین خاطر بلافاصله پس از انتشار آثارش، به‌ویژه کتاب منشاء انواع، بحث و جدل میان موافقان و مخالفان آن به وجود آمد. موافقان آرای داروین غالباً دانشمندان آن دوران بودند که شواهد ارائه‌شده از سوی داروین را برای اثبات نظریه او کافی می‌دانستند؛ در مقابل مخالفان او دو گروه بوده‌اند: اول آباء کلیسا و مؤمنینی که نظریه داروین را برخلاف باورهای دینی خود و آنچه در کتاب مقدس آمده است، می‌دیدند و دوم دانشمندانی که در درستی نظریه ارائه شده از سوی داروین تردید داشتند.

ورود آرای داروین به سرزمین‌های دیگر، به‌ویژه سرزمین‌های اسلامی، نیز جنجال در پی داشت و بلافاصله مسلمانان را نیز به دو گروه موافقان و مخالفان نظریه داروین تقسیم کرد و میان آن‌ها شکاف انداخت. در غیاب دانشمندان، موافقان نظریه داروین غالباً روشنفکرانی چون سلامه موسی بودند که تأثیر داروین در آثار پرشمارش چون نظریه التطور و اصل الانسان، کاملاً مشهود و مسلم است (زیادات، ۱۳۹۶: ۸۸). مخالفان نیز غالباً مؤمنانی بودند که آرای داروین را با نص متن مقدس، قرآن، ناسازگار می‌یافتند. از نظر آن‌ها تحول تدریجی - که آن هم به صورتی تصادفی، نه هدفمند، اتفاق می‌افتد - با خلقت یکباره و هدفمند موجودات جمع‌شدنی نیست.

داستان مذکور درباره ایران، به عنوان بخشی از جهان اسلام نیز صادق است. پس از آشنایی ایرانیان با آرای داروین بلافاصله دو جریان متضاد پدید آمد: گروهی که به مخالفت با نظریه داروین پرداختند و گروهی نیز که مبلغ آن شدند. گویا اولین مخالف نظریه داروین سید جمال‌الدین اسدآبادی بوده است. او دیدگاه‌های انتقادی خود درباره نظریه داروین را در کتاب نیچریه خویش آورده است. هدف اسدآبادی از تألیف رساله مذکور، حمله به

۱۱ داروین و ادبیات معاصر ایران؛ تأثیر داروین و نظریه او بر ادبیات معاصر ایران (امن‌خانی و رفیعی)

مکاتب مادی (یا به تعبیر او نیچریه) و دفاع از اسلام است. داروین و نظریه او هم یکی از این مکاتب مادی است. روش اسدآبادی در ابطال نظریه داروین، طرح پرسش‌هایی است که به زعم او باورمندان به نظریه تکامل، از پاسخ‌گویی به آن ناتوانند (اسدآبادی، ۱۳۷۹: ۱۷). از آنجا که او آگاهی اندکی از نظریه داروین داشته و فهم او از نظریه تکامل داروین نادرست بوده است، پرسش‌هایی که طرح می‌کند، قابل اعتنا نیست (زیادات، ۱۳۹۶: ۱۶۰).

از دیگر کسانی که به نقد داروین و نظریه او پرداختند، محمد حسین شهرستانی نویسنده کتاب *آیات بینات* است. نقد شهرستانی به داروین و نظریه او به ظهور تصادفی موجودات و تحول تدریجی آن‌ها باز می‌گردد. به باور او آفرینش نمی‌تواند بی‌نیاز از آفریننده‌ای دانا و خردمند باشد و از آنجا که وجود چنین آفریننده‌ای حتمی است، خلقت تصادفی و بدون غایت موجودات، از نظر عقلی محال است (شهرستانی، ۱۳۹۵: ۴۳ - ۴۴). یکی دیگر از کسانی که به مخالفت با آرای داروین می‌پردازد و در رد نظریه او دست به نگارش کتابی انتقادی می‌زند، نجفی اصفهانی است. او که جنبه‌های مادی و ماتریالیستی نظریه داروین را خطری برای مؤمنین می‌دانست، در کتاب *نقد فلسفه دارون* به نقد و رد نظریه داروین می‌پرداخت. السید محمدرضا الحسینی الجلالی هدف از نگارش کتاب *نقد فلسفه دارون* را اینگونه بیان کرده است:

این کتاب که از پیشروان رد نظریه داروین و پیروان وی است، تأثیر بسزایی در جلوگیری از تحقق اهداف استعماری دارد. استعمارگران با تمسک به نظریه داروین می‌کوشند ایمان مسلمانان را دچار تزلزل کنند چنانکه احزاب کمونیست و سوسیالیست و هواداران مادی-گرای و پیروان ایشان با این ادعا که نظریه داروین بر اساس بحث و علم و تجربه است و نیز دعاوی پوچ دیگر آن را دلیلی برای کفر و الحاد می‌دانند (نجفی اصفهانی، ۱۳۸۹: شصت و یک).

در برابر این مخالفان، افرادی نیز بودند که نه تنها به درستی نظریه داروین ایمان داشتند، بلکه تلاش می‌کردند تا از روش وی الگو بگیرند و آن را چراغ راه خود سازند؛ چنانکه تقی بن هاشم بن محمدحسین الانصاری کاشانی، از پزشکان نامدار عصر ناصری، در کتاب *جانورنامه* خویش تفسیری داروینی از چگونگی پیدایش جهان و تحول ارائه می‌دهد. *جانورنامه* با اشاره‌ای به چگونگی پیدایش جهان، آغاز می‌شود و پس از آن از پیدایش و انقراض گونه‌ها سخن گفته می‌شود. انصاری کاشانی از بیان این مطالب مقدماتی، نتیجه‌ای شگفت (البته برای ایرانیان تا آن روزگار) استنتاج می‌کند؛ تکامل از موجودات ساده - که کاشانی با الهام از اصطلاحات فلسفه اسلامی، آن‌ها را استقسطی می‌نامد - شروع شده، با گذشت زمان و پیچیده‌تر شدن آن‌ها، گیاهان و در ادامه جانوران و انسان‌ها پدیدار گشته‌اند. پس از آموختن آنچه پیش گذشت می‌توان گفت که همان سلطنت پیکره‌های بی‌افزار است که متزایداً ترقی نموده، از نیرنگ استقسطی اندک اندک به سلطنت رُستنی و جانوری رسیده و جانوران نیز پیوسته بر تکمیل افزارها و کارهای افزاری آن‌ها افزوده شده، گروه مردمان که دارای بلندپروازی‌ها و اختراعات گوناگون و فرمان‌روایی زمین و جانوران خشک‌ها و آفریدگان دریاها و دست‌انداز به کرات دیگر است هستی یافته و... (انصاری کاشانی، خطی: ۵۷).

رساله تکوین و تشریح آقاخان کرمانی نیز ملهم از آرای داروین است. هدف او از نگارش این رساله - که تا کنون به زیور چاپ آراسته نشده است - «بیان حقیقت اشیاء و مبادی و نتایج هر چیز است» (آقاخان کرمانی: خطی: ۱۰) اگرچه درباره حقیقت اشیاء و مبادی جهان در فرهنگ ما آثار متعددی چون *مرصادالعباد* وجود دارد؛ اما تفاوت این اثر آقاخان کرمانی با آثاری چون *مرصادالعباد* - که موضوع آن‌ها بررسی آفرینش از آغاز تا پایان است - در این است که این اثر چون با الهام گرفتن از نظریه تکامل داروین نوشته شده است، تصویر

۱۳ داروین و ادبیات معاصر ایران؛ تأثیر داروین و نظریه او بر ادبیات معاصر ایران (امن‌خانی و رفیعی)

دیگری از آفرینش انسان و جهان ارائه می‌دهد؛ تصویری که آشکارا باید آن را تصویری مأخوذ از اندیشه‌های داروین دانست؛ تصویری که در فرهنگ ایرانی و تا زمان آقاخان کرمانی بی سابقه بوده است. بخش‌های آغازین رساله تکوین و تشریح - که آقاخان در آن‌ها به بررسی و توضیح مفاهیمی چون نور، وحدت و... پرداخته است - چندان حرف تازه‌ای ندارند و باید از آن‌ها به سرعت گذشت تا به بخش‌های اصلی رساله رسید؛ در عمل نیز رساله تکوین و تشریح از اصل یازدهم به بعد حائز اهمیت است؛ چراکه آقاخان در این اصل با توضیح مفهوم حرکت (نقطه مقابل ایستایی و ثبات) زمینه را برای ارائه تصویری داروینی از جهان آماده می‌سازد. آقاخان پس از معرفی و تعریف حرارت به عنوان حرکت تدریجی از قوه به فعل بلافاصله این تعریف از حرکت را به مفهوم تکامل پیوند می‌دهد و می‌نویسد:

کل حرکات وجودیه رو به کمال کلی است... تاریخ خلقت هر یک از موالید عموماً در ترقی بوده‌اند نه در تنزل. خواه نبات و خواه حیوان و خواه انسان و سنگ هرچه از معدن بیش تر می‌ماند نور و بهای آن می‌افزاید و چون طبیعت، شاعر به افعال و تأثیرات خود نیست، هیچ وقت کسالت برای او روی نمی‌دهد و از حرکت باز نمی‌ایستد و در سلوک، غلط و خطائی فاحش نمی‌کند؛ یعنی عموماً برای افراد آن سقطه و سکت پدید نمی‌آید و برای بعضی هم چیزی یعنی سقطه‌ای روی دهد، باز از پی آن اصطفا و انتخاب می‌آید لاجرم از برای ترقیات طبیعت و حرکات عالم وجود، حد و انتهای نیست (همان: ۳۶ - ۳۷).

با این وجود مخالفت‌هایی که حتی تا سال‌های بعد نیز ادامه یافت، توجه نخبگان ایرانی به نظریه داروین هر روز بیش تر گردید و جالب آنکه نفوذ این نظریه از حوزه جانورشناسی فراتر رفت و حوزه‌های دیگر را نیز تحت تأثیر قرار داد. ادبیات فارسی نیز یکی از این

حوزه‌ها بود که تأثیر بسیاری از نظریه داروین گرفت. در ادامه اشکال گوناگون تأثیرگذاری نظریه داروین بر ادبیات معاصر ایران بررسی خواهد شد.

۳. نظریه داروین و درونمایه آثار ادبی

آرای داروین در آثار برخی از شاعران و نویسندگان دوره معاصر بازتاب یافته است؛ این بازتاب‌ها شواهد چندانی ندارد؛ اما به آن حدی هم هست که بتوان مدعی الهام‌بخش بودن آرای داروین بر شاعران و نویسندگان معاصر بود. این الهام‌ها گاه پنهان و گاه صریح و آشکار است. به عنوان مثال عشقی از دسته شاعرانی است که در شعر خود به صراحت از داروین نام می‌برد و با الهام از آرای او شعر در نکوهش نوع بشر را می‌سراید. او در این شعر به نکوهش آدمی می‌پردازد و آشکارا آدمیان را از نسل میمون می‌داند؛ عشقی آرزو می‌کند که ای کاش چون اجداد میمون خود در جنگل می‌زیست:

به پندار دانای مغرب زمین	پدیدآور پند نو داروین
زمانه ز میمون دمی کم نمود	سپس ناسزا نامش آدم نمود
اگر آدمیت بر این بی دمی است؟	دمی کو که من عارم از آدمی است
چو اجدادم ای کاش میمون بدم	که در جنگلی راحت اکنون بدم
مرا آفریدند انسان چرا	چرا آفریدند این سان مرا؟
اگر پشه‌ای بودم اندر هوا	اگر اشتری بودم اندر چرا
بدم گر که مور لگدخورده‌ای	و یا کرم بی‌قوت افسرده‌ای
اگر کندندان شغالی بودم	اگر گرگ آشفته‌حالی بدم
از این نیک‌تر بد که انسان شدم	معذب‌ترین جنس حیوان شدم...
	(عشقی، ۱۳۹۵: ۳۹۵).

به پندار دانای مغرب زمین پدیدآور پند نو داروین

۱۵ داروین و ادبیات معاصر ایران؛ تأثیر داروین و نظریه او بر ادبیات معاصر ایران (امن‌خانی و رفیعی)

زمانه ز میمون دمی کم نمود سپس ناسزا نامش آدم نمود
اگر آدمیت بر این بی دمی است؟ دمی کو که من عارم از آدمی است
که در جنگلی راحت اکنون بدم
چو اجدادم ای کاش میمون بدم چرا آفریدند این سان مرا؟
مرا آفریدند انسان چرا اگر اشتری بودم اندر چرا
اگر پشه‌ای بودم اندر هوا و یا کرم بی‌قوت افسرده‌ای
بدم گر که مور لگدخورده‌ای اگر گرگ آشفته‌حالی بدم
اگر کندندان شغالی بودم معذب‌ترین جنس حیوان شدم...
از این نیک‌تر بد که انسان شدم (عشقی، ۱۳۹۵: ۳۹۵).

آنچه مسلم است این است که آشنایی عشقی با داروین و نظریه او چندان عمقی نداشته و به احتمال زیاد، او آثار داروین، به‌ویژه *منشاء انواع* و *تبار انسان* را نخوانده است. دلیل این ادعا نیز این است که برخلاف آنچه در شعر عشقی می‌بینیم، داروین هرگز انسان را از نسل میمون ندانسته است. او و دیگر معتقدان نظریه تطور موجودات، قائل به وجود تباری مشترک برای آدمیان و میمون‌ها هستند (رایش هلف، ۱۳۸۹: ۳۹ - ۴۰). به دیگر سخن، به باور آن‌ها انسان‌ها و میمون‌ها، نیای مشترکی دارند، نه چیزی بیش‌تر.

بازتاب نظریه داروین در کتاب *احمد* نیز مشاهده می‌شود. برخلاف عشقی، طالبوف در کتاب *احمد*، نه نامی از داروین می‌آورد، نه آشکارا به نقل آرای او می‌پردازد. در بخشی از داستان، احمد - که قهرمان داستان طالبوف است - تصویری از جهان ارائه می‌دهد که با تصویر داروین از جهان موجودات و تحول آن‌ها کاملاً شباهت دارد؛ جهانی که رقابت در میان انسان‌ها طبیعی و مطابق با ناموس طبیعت تلقی می‌شود. طالبوف این تصویر از جهان

را در میانه گفت‌وگو و مناظره احمد و فردی به نام عبدالله ترسیم کرده است. فرد مذکور با بیان اینکه دلیل جنگ‌های استعماری و انبوه مردان و زنان کشته‌شده در این جنگ‌ها جز توحش و وحشی‌گری برخی از آدمیان چیز دیگری نیست، از منظری اخلاقی به استعمار نگریسته و آن را مردود و به دور از انسانیت و مخالف شرایع آسمانی می‌داند: «کو نصایح کتب آسمانی، کو محبت نوع و مواسات جنس، کو اوامر شرایع و ادیان؟ اگر این‌ها اثر آن معلومات و سولزاتسیون و کولتور نیست، پس چیست؟» (طالبوف، ۱۳۵۶: ۱۶۳). از این گفتار آقا عبدالله چنین دانسته می‌شود که او سخنگوی کسانی است که باور دارند تنها طریقه درست میان انسان‌ها دوستی و برادری است، نه رقابت و کشمکش. از نظر او جهانی که بنیان آن بر رقابت باشد، جهانی آشفته و نابخردانه است که باید عطای زندگی در آن را به لقایش بخشید. حال آنکه احمد - که مناسبات میان انسان‌ها و جهان را به شکل دیگری می‌بیند - رقابت میان انسان‌ها و ملت‌ها را امری طبیعی و گریزناپذیر می‌داند و آن را گرانیگاه و نقطه ثقل جهان روزگار خود می‌پندارد. او به پشتوانه این درک دارویی از جهان به آقا عبدالله می‌گوید:

این را اول بدانید که جنگ ابنای بشر با یکدیگر طبیعی است نه مصنوعی و عارضی... بدیهی است که اساس طبیعی زندگانی بشر مباحه و منافع است، یعنی تحصیل اسباب مبادله و وسایل رفع احتیاج است. هر کس از قول و فعل هرچه می‌گوید و می‌کند برای نفع شخص خود می‌کند. در جمیع اعمال روحانی و جسمانی مقصود اول انتفاع و اگر مقصود ثانوی هست، باز راجع به اولی است. اگر کسی صنعت می‌کند یا تجارت یا زراعت یا مزدوری می‌نماید، برای ربح است. نماز می‌خواند، احسان می‌کند، ده مقابل ربح موعودی و خلاص نار یا تزویج حورالعین انتظار و استدعای اول او است. پس هیولای تکوین بشر عبارت از دو قوه مقتدره جذب نفع خود و دفع جذب نفع دیگری است که ما این حالت را تحصیل معاش یا مجاهد حفظ وجود نام نهاده‌ایم. همه حوادث عالم را از اعصار جاهلیت

۱۷ داروین و ادبیات معاصر ایران؛ تأثیر داروین و نظریه او بر ادبیات معاصر ایران (امن‌خانی و رفیعی)

تا دوره تمدن امروزی اگر بشکافیم، می‌بینیم که اثر همین جذب و دفع یا تحصیل معاش و حفظ وجود است. از آنجا که خواص فرد به جماعت و جماعت به ملت منتقل می‌شود و منتهی می‌گردد، پس جسد کلیه هر ملت عبارت از همان دو قوه مذکوره است. در این نقطه به نظر تحقیق نگاه می‌کنیم و می‌بینیم که عالم، عبارت از چندین ملل متشکله دارای خواص جذب و دفع، یا یک دریای بزرگی است که جزر و مدش جذب و دفع و مجادله و مقاتله است که به اندازه احتیاج و قدر فهم، افراد هر جماعت در داخله با هم در کشش و کوشش و هیئت ملل در خارج با یکدیگر علی‌الاتصال در مجاهده و محاوره علمی و عملی ... هستند و بودند و خواهند بود (همان: ۱۶۳ - ۱۶۴).

۴. نظریه داروین و تجدّد ادبی

همزمان با درک ضرورت نوسازی در ساختارهای نظامی، سیاسی و فرهنگی، بسیاری از نخبگان ایرانی از ضرورت تجدّد در ادبیات نیز سخن به میان آوردند و آن را امری گریزناپذیر معرفی کردند. این هم‌زمانی به زعم آنان بی‌دلیل نبود؛ آن‌ها میان ادبیات کهن فارسی و عقب‌ماندگی و توسعه‌نیافتگی ایرانیان، ارتباطی معنادار می‌دیدند. به باور آن‌ها ادبیات کهن ایران مشحون از اندیشه‌ها و آموزه‌هایی بود که اخلاق ایرانیان را فاسد ساخته بود. این استدلال‌ها چه درست باشد، چه نادرست، در نهایت به کرسی نشست و تلاش نوگرایان به نتیجه رسید و ادبیات فارسی گام در راه تجدّد نهاد.

تجدّد ادبی در ایران داستان پر فراز و نشیبی داشته است. تاریخ طولانی و پر فراز و نشیب تجدّد را باید ذیل دو دوره بررسی کرد. دوره اول، دوره‌ای است که تجدّدخواهان به نبرد سنت‌گرایان می‌روند و دوره دوم - که از سال‌های پایانی دوران قاجار و اوایل پهلوی آغاز می‌شود - دوره‌ای است که فکر ضرورت تجدّد در ادبیات به کرسی نشسته است و تجدّدخواهان میدان‌داری می‌کنند. نکته‌ای که باید به آن توجه داشت، این است که با

پیروزی تجددخواهان نزاع‌ها به پایان نمی‌رسد؛ چرا که با پیروزی تجدد بر سنت این بار تجددخواهان با یکدیگر به نزاع می‌پردازند (امن‌خانی، ۱۴۰۱: ۲۰). این نزاع‌های درون گروهی دلایل گوناگونی دارد؛ اما یکی از اصلی‌ترین دلایل آن، مسأله چگونگی تجدد ادبی (تدریجی یا انقلابی) است؛ چنانکه نزاع بهار و رفعت دقیقاً بر سر همین مسئله بوده است. بهار از تجدد تدریجی دفاع می‌کرد و بر تحول آرام تأکید داشت (بهار، ۱۴۰۱: ۱۶۵). به باور او تنها آن تجددی درست است که به آرامی صورت پذیرد؛ حال آنکه رفعت خواستار تحولی انقلابی بود. او که زمانه خود را زمانه‌ای متفاوت از زمانه گذشتگان ما می‌دانست، خواهان تجددی انقلابی و یکباره بود.

بهار و نوگرایان هوادار تجدد تدریجی، برای اثبات دیدگاه خود به نظریه داروین استناد می‌کردند و آن را گواه درستی باور خود می‌دانستند. آن بخش از نظریه داروین که برای این گروه از تجددخواهان اهمیت بیش‌تری داشت، تحول تدریجی موجودات بود. چنان که پیش‌تر نیز گفته شد، بنابر نظریه داروین تغییر در موجودات به تدریج و در زمانی طولانی به وجود آمده است، نه یکباره و انقلابی. تجددخواهانی چون بهار، مؤلفه نظریه داروین را به حوزه ادبیات نیز تعمیم می‌دادند و بر ضرورت آرام و تدریجی بودن تجدد تأکید می‌کردند. البته تجدد درست - که با ناموس طبیعت هماهنگی داشته باشد - یک شرط دیگر نیز داشت: تجدد ادبی باید متأثر از محیط و هماهنگ با آن باشد. به باور آنها تجددی که با محیط تناسب نداشته باشد، حتی اگر آرام و تدریجی هم باشد، تجدد درستی نخواهد بود. بهار بارها به رابطه تجدد و محیط باز می‌گردد و از نسبت آنها می‌گوید:

این است که موافق احتیاجات فعلی هیأت اجتماعی و مطابق محیطی که ما را تکمیل خواهد نمود، یک تجدد آرام آرام و نرم نرمی را اصل مرام خود ساخته و هنوز جسارت نمی‌کنیم که این تجدد را تیشه عمارات تاریخی پدران شاعر و

۱۹ داروین و ادبیات معاصر ایران؛ تأثیر داروین و نظریه او بر ادبیات معاصر ایران (امن‌خانی و رفیعی)

نیاکان ادیب خود قرار دهیم. این است که ما فعلاً آن‌ها را مرمت نموده و در پهلوی آن عمارات به ریختن بنیان‌های نوآیین‌تری که با سیر تکامل دیوارها و جرزهایش بالا می‌روند، مشغول خواهیم شد (بهار، ۱۴۰۱: ۱۶۳).

یا

و نیز چون هنوز انقلابات جدیدتر و تأثیرات محیط نوآیین‌تری، ملت را محتاج به ادبیات دگرگونه و به کلی تازه‌تری ننموده است، لهذا این خطر که یک متجدد تا دستور تجدّد داد، تجدّد عرض اندام خواهد نمود، در بین نیست. یعنی چون عوامل فوق ملت را محتاج نکرده است، ویرانی عمارات گذشته امکان ندارد (بهار الف، ۱۴۰۱: ۱۶۷).

آن‌ها که با نظریه داروین و مؤلفه‌های آن چون انتخاب طبیعی و تنازع بقا آشنایی دارند، می‌دانند که محیط چه نقش تعیین‌کننده‌ای در نظریه داروین دارد. به باور داروین تنها آن موجوداتی می‌توانند زنده بمانند و به بقا خود ادامه دهند که با محیط خویش سازگار شوند. اگر بخواهیم با زبانی ادبی سخن بگوییم تنها آن نوع از تجدّد ادبی موفق و پیروز خواهد بود که جدای از تدریجی بودن، با تحولات و تغییرات محیط هماهنگ باشد. تجدّد ادبی‌ای که با محیط سازگار نباشد (به عنوان مثال تجدّد ادبی‌ای که تقی رفعت به دنبال آن بود) لاجرم راه به جایی نخواهد برد و از بین خواهد رفت.

استناد به نظریه داروین در بحث از تجدّد ادبی و چگونگی آن در مقاله «کهنه و نو» عباس اقبال آشتیانی مشهودتر و صریح‌تر است. به باور اقبال آشتیانی آدمیان بر دو گونه‌اند؛ عوام و خواص. از نظر او عوام کسانی هستند که به علت کوتاهی نظر تنها جنبه‌های مبتذل و فریبنده هر چیزی را می‌بینند؛ حال آنکه خواص که نگاهی عمیق‌تر دارند، به سوی عوامی می‌روند که عالی‌تر و به کمال مطلوب انسانی نزدیک‌تر است. این گروه از انسان‌ها

که به قوانین علوم طبیعی و سنن و نوامیس عالم طبیعت آشنایی دارند، می‌دانند که امکان بقا برای موجودی که ریشه سستی دارد، فراهم نیست. به تعبیر دیگر هر گونه تجدیدی باید مبتنی بر ریشه‌ها و در نتیجه تدریجی و آرام باشد، نه انقلابی و بنیادین. اقبال آشتیانی در مقاله مذکور می‌نویسد:

کسانی که به قوانین علوم طبیعی - که تشکیلات اجتماعی و شؤون زندگانی سیاسی و اداری و ادبی انسان نیز در جزء اعظم تابع آنها است - آشنا هستند، به خوبی می‌دانند که عالم طبیعت مطابق نوامیس و سنن متقنی سیر می‌کند و اراده هیچ فرد یا اجتماع از انسان نیز قادر به تغییر مجرای آن نیست؛ یعنی هر چه را طبیعت لایق بقاء و دوام دانست تا مقتضی این بقاء و دوام در آن موجود است، به حالت تازگی و زندگی نگاه می‌دارد و هر چه را او نپسندید و محکوم به زوال و فنا دانست، به سمت این پرتگاه می‌کشانند و دیر یا زود از میان می‌برد. پس کهنه آن موجود یا مظهري است از موجودات که طبیعت آن را کهنه تشخیص دهد و در فنای آن بکوشد و نو همان چیزی است که طبیعت نیز در حفظ آن جاهد است و هر کس یا هر جمعیتی را که بخواهند بر خلاف مقتضی او عمل کنند، نابود می‌سازد و با این عمل ایشان را به خبط و بی‌تمیزی خود آگاه می‌نماید.

هر موجود یا اثری که از ریشه سست باشد یا از ریشه بپوسد یا کج و معوج بار آید، پیش طبیعت قابل بقاء و پایداری نیست. طبیعت بیش از آن‌چه به چشم کوتاه نظران آید، کمال‌دوست و جمال‌پرست است؛ به این معنی که موجود ناقص و نارسا و مظهر و منظر قبیح و نازیبا را دوست ندارد. سر بقای انبساط همین است که در این دنیا وجود کامل و زیبا (به معنی علمی و دقیق نه به تشخیص مردم

۲۱ داروین و ادبیات معاصر ایران؛ تأثیر داروین و نظریه او بر ادبیات معاصر ایران (امن‌خانی و رفیعی)

سطحی و هوسران) در مقابل موجود ناقص و ناموزون بیشتر لیاقت دوام دارد؛ زیرا که زیاده‌تر مورد حفظ و توجه طبیعت است (اقبال آشتیانی، ۱۴۰۱: ۱۸۱). حضور و تکرار اصلاحات کلیدی نظریه داروین مانند بقاء انطباق و... در مقاله عباس اقبال آشتیانی به خوبی گویای تأثیرپذیری اقبال آشتیانی از آرای داروین و نظریه او است.

۵. نظریه داروین و دانش سبک‌شناسی

در نظر بسیاری، سبک‌شناسی هم همانند بلاغت و عروض دانشی کهن سال است که عمر آن به قرن‌ها قبل باز می‌گردد؛ اما برخلاف چنین تصویری این شاخه از دانش ادبی عمر چندانی ندارد و به اصطلاح دانشی متأخر است. واضع آن در ایران کسی نیست جز ملک الشعراء بهار. با بهار است که این دانش ادبی پایه‌ریزی می‌شود و هم اوست که اولین و شاید هم مهم‌ترین اثر درباره سبک‌شناسی یعنی کتاب *سبک‌شناسی یا تاریخ تطور نثر پارسی* را می‌نویسد.

پرداختن به تمامی دلایل ظهور این شاخه از دانش ادبی بیرون از حوصله این مقاله است. همین اندازه باید گفت که چنانکه از عنوان فرعی کتاب (*تاریخ تطور نثر پارسی*) و توضیحات بهار در بخش‌هایی از کتاب برمی‌آید، داروین و نظریه او نقشی مهم، یا شاید مهم‌ترین نقش را در تأسیس دانش سبک‌شناسی داشته است. به تعبیر دیگر شالوده و اساس دانش سبک‌شناسی بر نظریه داروین گذاشته شده است.

بهار خود به این مسئله اذعان دارد. او ذیل عنوان ناموس تطور ابتدا به معرفی داروین می‌پردازد و در ادامه اصول اساسی نظریه او را معرفی می‌نماید. به گفته او (البته به نقل از عالم طبیعی دان آلمانی بوکتر) نظریه داروین چهار اصل اساسی دارد: ۱. تنازع بقاء، ۲. تحول افراد و وجودهای بین‌بین، ۳. انتقال تحولات و تغییرات به نسل‌های بعد و ۴.

انتخاب طبیعی (بهار، ۱۳۹۱: ۱۷۵). نکته مهم اینکه به باور بهار نظریه داروین قابلیت تعمیم به دیگر حوزه‌ها از جمله ادبیات را نیز دارد. او باز هم از قول بوکنر می‌نویسد:

لغات مختلف (مراد زبان‌ها است) مانند انواع، نمو کرده بعضی از بعضی دیگر نشأت می‌کنند و همچنین تنازع می‌نمایند. فرق بین لغات و انواع آن است که لغات سریع‌تر از انواع دچار تحول و تغیر می‌شوند و از این لحاظ تحول و تغیر لغات مشهودتر است و زودتر می‌توان آن را درک کرد؛ چه انواع گاهی صد هزار سال دوام می‌کنند؛ ولی در میان لغات، لغت و زبانی سراغ نداریم که زیاده از ده قرن دوام آورده و تغییری در وی مشهود نگردد (همان: ۶-۱۷۵).

بهار همان عواملی که داروین آن‌ها را عوامل تغییر و تحول موجودات می‌داند، یعنی انتخاب طبیعی، تنازع و بقاء انساب را در تغییر و تحول لغات نیز دخیل می‌داند و آن‌ها را دقیقاً همان عواملی می‌داند که سبب تغییر لغات می‌گردد. به عنوان مثال ما می‌دانیم که داروین شرط بقاء موجودات را سازگاری و هماهنگی با محیط می‌دانست (انتخاب طبیعی)، بهار نیز از همین قاعده استفاده می‌کند تا نشان دهد که چگونه از میان دو یا چند لغت، تنها آن لغتی باقی می‌ماند و ادامه حیات پیدا می‌کند که سازگارتر باشد:

از تحقیقات فوق تا حدی به تطور و ناموس طبیعی آشنا شدیم. هر چند حقیقت تنازع و بقای انساب که یکی از اصول مسلمة تطور است نیز در ضمن این امثله بادید آمد، مع‌ذلک باز هم تذکر می‌دهیم که هر گاه امر دایر شود که دو لغت از حیث استحقاق متلاشی شدن در عرض یکدیگر قرار بگیرند آنکه مناسبت او کم‌تر است، زودتر نابود می‌شود زیرا شرط زیستن در این جهان پر نزاع، تناسب است و بس و ما به اختصار تناسب لغات را یاد می‌کنیم و شواهد کوچکی نیز ذکر می‌نماییم تا دانسته آید.

تناسب لغات یا خصوصی است یا عمومی. تناسب عمومی لغات خوش‌آهنگی و سهل‌المخرج بودن و تمام بودن از حیث معنی است که با مقصود مردمی که بدان تکلم می‌کنند، کاملاً راست آید و رفع حاجت کند و تناسب خصوصی لغت مناسب بودن آن لغت است با سلیقه و نهاد زبان آن مردم مثل قواعد صرفی و نحوی و غیره.

آهنگ لغات نیز گاهی از نظر عمومی است و آن دور و دراز نبودن لغت است و گاهی از نظر خصوصی است و آن هم باز از لحاظ تناسب با سلیقه و نهاد زبان هر قومی تعیین می‌شود؛ مثلاً در زبان عرب بعضی اوزان وجود ندارد؛ اگر لغتی به آن وزن دیده شود، مسلم می‌دارند که این لغت از عرب نیست مانند لغت دیجور که آن را چه به فتح دال «فَعْلُول» و چه به کسر دال «فِیعول» بگیریم با هیچ یک از اوزان عربی وفق نمی‌دهد. پس این لغت در زبان عربی، غریب است و اگر دو لغت غریب یکی به این وزن و دیگری به وزن یکی از لغات متداوله عرب به اعرابی‌ای تکلیف شود که یکی را انتخاب کند، قطعاً ناموزون را رها کرده و آن دگر را می‌پذیرد. پس آنکه از حیث آهنگ پذیرفته شد، مناسب و آنکه از حیث بی‌آهنگی رد شد، نامناسب بود (همان: ۱۸۵ - ۱۸۶).

البته علی‌رغم اینکه بهار نظریه داروین را قابل تعمیم به حوزه زبان و تحول واژگان می‌داند؛ اما معتقد به وجود برخی تفاوت‌ها میان تحول در زبان و تحول در موجودات است. او می‌داند که در تحول زبان، عناصر دیگری جز آنچه در تحول موجودات دیده می‌شود، دخالت دارند؛ خرد و دانش آدمی یکی از این عوامل دخالت‌کننده در این تحول است. به باور بهار، این ویژگی، انسان را از موجودات کر و گنگ و کور دیگر مجزا می‌سازد و به او این امکان را می‌هد که با فریب دادن طبیعت در فرایند تحول دخالت کند. به باور بهار اگر تحول لغات

نیز به طبیعت واگذار می‌گردید، زبان بشر امروزی چون حیوانات جز چند مخرج صوت و آهنگ بدون ترکیبات زیاد (همان: ۱۷۹) چیزی نداشت «ولی بشر برای حفظ خود از مکیدت طبیعت این ادوات و ابزارها را در طول تجربیات دیرین اختراع کرده و به رغم انف طبیعت از آن‌ها برای بقای خود و غلبه بر حریفان نوعی و ریاست بر سایر موجودات استفاده کرده و می‌کند» (همان: ۱۸۰).

چه این دعای بهار درباره‌ی تطور زبان پذیرفتنی باشد، چه نباشد، آنچه مسلم است اینکه بدون آشنایی بهار با آرای داروین، نمی‌توانست دانش سبک‌شناسی را پایه نهد و کتاب سبک‌شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی، را به نگارش درآورد.

۶. نظریه‌ی داروین و نقد ادبی

تبیین چگونگی تأثیرگذاری نظریه‌ی داروین بر نقد ادبی معاصر دشوار و نیازمند بیان مقدماتی درباره‌ی الف) تاریخ نقد و ب) تاریخ نقد ادبی در ایران است. تاریخ نقد در ایران را می‌توان ذیل دو دوره قرار داد. دوره‌ی اول از آغاز تا اواسط سلطنت قاجارها بر ایران را در بر می‌گیرد. ویژگی نقد در این دوره حاشیه‌ای و بی‌اهمیت بودن آن است. در این دوره اگرچه ناقدانی هستند که دیدگاه‌های انتقادی خویش را بیان می‌کنند؛ اما سخن آن‌ها کم‌تر شنیده می‌شود و نقد آن‌ها به ندرت پذیرفته می‌گردد. دوره‌ی دوم اما دوره‌ای است که در آن نقد نه امری حاشیه‌ای و کم‌اهمیت، بلکه امری ضروری و ناگزیر است (امن‌خانی، ۱۳۹۸: ۳۹). به همین خاطر هم همه حتی پادشاهان مستبدی چون ناصرالدین شاه نیز به ضرورت نقد اذعان دارند و غالباً ناقدان را به حضور می‌طلبند. برای نمونه می‌توان از دعوت ناقدانی چون ملک‌خان از سوی ناصرالدین شاه یاد کرد.

آنچه سبب این تغییر رویه و ضروری دانستن نقد در دوره معاصر شده است، محیط تازه‌ای است که ایران آن روزگار به آن پرتاب شده بود. ظهور قدرت‌های جدید استعماری (روسیه و انگلستان) و مواجهه با این قدرت‌ها، ایران را به لبه پرتگاه سقوط و زوال نزدیک و ایرانیان را با مخاطره‌ای بزرگ مواجه ساخته بود. این شرایط دشوار - که هستی ایرانیان را تهدید می‌کرد و بقاء آن‌ها را به خطر می‌انداخت - نخبگان ایرانی را به اندیشه تغییر و اصلاح انداخت. به تعبیر بهار:

یا مرگ یا تجدد و اصلاح راهی جز این دو پیش وطن نیست
ایران کهن شده است سراپای درمانش جز به تازه شدن نیست
(بهار، ۱۳۹۱: ۱۵۰)

این نخبگان که دریافته بودند برای بقا از اصلاح و تغییر گریزی نیست، ناگزیر به ناقدان میدان دادند و نقد آن‌ها را جدی گرفتند.

بازتاب این وضعیت را در نقد ادبی نیز می‌توان مشاهده کرد. تا پیش از دوران ناصری نقد ادبی در ایران رونق چندانی نداشت. شاعران و نویسندگان نیز به ناقدان به چشم تحقیر می‌نگریستند. به باور آن‌ها ناقد آن فرد حسود و کینه‌ورزی است که چون از آفرینش ادبی عاجز است، در نقاب نقد، کینه‌ها و حسادت‌های خود را بیرون می‌ریزد. این نوع نگاه به ناقدان حتی در نزد شاعران بزرگی چون سعدی نیز دیده می‌شود. به عنوان مثال سعدی فردی را که به درستی فردوسی را در سرودن حماسه از او برتر می‌داند، پراکنده‌گو و خبیث می‌داند؛ همچنان‌که مولانا نیز ناقد مثنوی را خربط می‌خواند (امن‌خانی، ۱۳۹۸: ۱-۹۰).

این نوع نگاه به ناقدان تا اواسط دوران قاجار ادامه می‌یابد؛ اما از این زمان به بعد است که کم‌کم می‌توان شاهد تغییر نگاه شاعران و نویسندگان به ناقدان بود. آن‌ها نه تنها دیگر ناقدان را افرادی خبیث و بد طینت نمی‌دانند؛ بلکه برای آن‌ها احترام بسیار نیز قائلند.

آخوندزاده گویا اولین کسی است که به جای تخطئه منتقدان و خبیث دانستن آنها، به ستایش آنان بر می‌خیزد و خود برای آثار خویش منتقدانی توانا جست‌وجو می‌کند. او نه تنها از دوستان خود می‌خواهد که پس از خواندن کتابش، مکتوبات، دیدگاه‌های انتقادی خود را نوشته و به او ارسال کنند؛ بلکه از آنها می‌خواهد که هر کجا فرد دانشمندی می‌شناسد کتاب را به او نیز بدهند و از او نیز بخواهند که نقد خود بر آن را بنویسند. آخوندزاده در مقدمه مکتوبات و در خطاب به کسی که نسخه کتاب را به او ارسال کرده است، می‌نویسد:

نظر به خواهش جناب شما نسخه کمال‌الدوله فرستاده می‌شود، در ضمن چند شرط: اولاً این نسخه را باید در وقت فراغت از ابتدا شروع کرده تا انتها خوانده باشید و بدون ترتیب مطالعه ننمایید... ثالثاً اگر به حقیقت بعض مطالبش معترف شده و در حقیقت پاره‌ای از آنها بحث داشته باشید، باید بحث خود را به توسط من به جمع اعلان بدارید... سابعاً به کسانی که به اعتقاد شما راسخون فی العلم شمرده می‌شوند، باید تکلیف نموده باشید که به کل مطالب کمال‌الدوله خواه در امور پولیتیکه خواه در امور دینیه اگر بتوانند قریتکا [نقد] بنویسند و به این طرف بفرستند که مقصود خود کمال‌الدوله است یا قبول می‌کند و یا به دلایل رد می‌سازد (آخوندزاده، ۱۳۵۷: ۲).

برای فهم سهم نظریه داروین در پیدایش نقد ادبی مدرن باید آنچه را که درباره تحول نقد به طور اعم و نقد ادبی به طور اخص گفته شد، با نظریه داروین تطبیق داد و آن را در بافت داروینی خواند و تفسیر کرد. نقد مدرن زمانی مطرح گردید که ایران و ایرانی در محیطی تازه قرار می‌گیرد که برای بقاء خویش باید تن به تغییر دهد؛ امری که تنها از طریق میدان

۲۷ داروین و ادبیات معاصر ایران؛ تأثیر داروین و نظریه او بر ادبیات معاصر ایران (امن‌خانی و رفیعی)

دادن به ناقدان، عملی است. آیا این مسئله شباهتی با آرای داروین ندارد؟ مگر داروین نبود که می‌گفت تنها موجوداتی امکان بقاء خواهند داشت خود را با محیط سازگار کنند. نقد مدرن بر جهان‌بینی داروینی استوار است و اگر جهان‌بینی داروینی بر جهان سایه نمی‌افکند، به احتمال بسیار نقد مدرن نیز مجال ظهور پیدا نمی‌کرد! همزمانی آشنایی ایرانیان با نظریه داروین و فهم تازه آن‌ها از نقد می‌تواند بهترین دلیل برای این ادعا باشد که نقد مدرن متأثر از آرای داروین بوده است.^۴

۷. نتیجه

تأثیر داروین و آرای او بر ادبیات فارسی بسیار بیش‌تر از آن چیزی است که در نگاه اول به نظر می‌آید. این تأثیر را می‌توان به چهار شکل متفاوت بررسی کرد. الف) محتوایی: برخی از شاعران و نویسندگان ایرانی که به درستی آرای داروین ایمان داشتند، به بیان آموزه‌های داروین در آثار خویش پرداختند؛ میرزاده عشقی مشهورترین این شاعران است؛ اما جدای از او می‌توان از افراد دیگری چون صادق هدایت نیز یاد کرد که در داستان پدران آدم از نظریه داروین تأثیر پذیرفته است. ب) تجدد ادبی: حضور آرای داروین در رساله‌های پیشگامان تجدد ادبی آشکار است. این حضور بیش از همه در آثار رساله‌های بهار و پس از آن رساله کهنه و نو عباس اقبال آشتیانی دیده می‌شود. این نوگرایان برای اثبات تدریجی و آرام (نه انقلابی بودن) تجدد ادبی به داروین و آرای درباره تحول تدریجی موجودات استناد می‌کردند. پ) سبک‌شناسی: بهار در سبک‌شناسی خویش به دین داروین بر خود و کتاب سبک‌شناسی خویش اقرار می‌کند تا آنجا که به جرأت می‌توان گفت که بدون آشنایی با نظریه داروین، درک و فهم عمیق سبک‌شناسی بهار ممکن نخواهد بود. ت) نقد ادبی مدرن:

مقایسه تطبیقی ویژگی‌های نقد ادبی مدرن با آرای داروین جای تردیدی باقی نمی‌گذارد که نقد ادبی مدرن متأثر از جهان‌نگری داروینی‌ای حاکم بر دوران مدرن بوده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. برخی در تأثیرپذیری انصاری کاشانی از داروین و منشاء انواع او تردید کرده‌اند. به عنوان مثال عرفان خسروی *جانورنامه* را نه ملهم از آرای داروین؛ بلکه متأثر از دیدگاه دیگرانی جز داروین می‌داند. او می‌نویسد: «بنابر آنچه گفته شد هرگونه ارتباط میان جانورنامه و نظریه تکامل داروین مردود است... بر این اساس جانورنامه انعکاسی از دانش رده‌بندی جانوری (میراث لینه) و دیرینه‌شناسی جانوری (احتمالاً به تمامی برگرفته از کتاب فیگیه) در دنیای فرانسه‌زبان طی دهه‌های ۱۸۳۰ تا ۱۸۷۰ میلادی است. بخش عمده‌ای از انتساب نادرست محتوای *جانورنامه* به نظریه تکامل ناشی از سوء تفاهم نسبت به نوآوری‌های نظریه داروین و تقابل نظریه تکامل او با اندیشه‌های ذات‌گرایانه‌ای است که در آثار لینه و لامارک دیده می‌شود و سابقه طولانی در آثار طبیعی‌دانان‌های سده‌های پیشین، به‌ویژه تا پیش از دریافت نظریه تکامل دارد» (خسروی، عرفان، ۱۳۹۳: ۲۱۵).

۲. بازتاب آرای داروین بر ادبیات معاصر ما تنها در موارد ذکر شده خلاصه نمی‌شود. شواهد دیگری نیز از این تأثیرپذیری در حوزه محتوا وجود دارد. به عنوان مثال می‌توان به داستان پدران آدم هدایت اشاره کرد؛ هدایت در میانه روایت عشق دو میمون به تکامل انسان و تبدیل جامعه میمون‌ها به انسان‌ها را نشان می‌دهد (هدایت، ۱۳۳۱). جدای از شاعران و نویسندگانی که با نگاهی مثبت به آرای داروین نگرسته‌اند، برخی هم بوده‌اند که در آثار خود به نقد داروین پرداخته‌اند. از این گروه می‌توان به سیاست‌مدار برجسته دوره قاجار و پهلوی مهدی قلی‌خان هدایت (معروف به مخبرالسلطنه) اشاره کرد. مخبرالسلطنه در اثرش، *تحفه مخبری*، در چندین مورد به داروین و اندیشه او می‌پردازد و آن را نقد می‌کند. مثلاً در جایی می‌گوید:

تو به حکمت گول داروین خورده‌ای دل بدان چه او بگفت بسپرده‌ای
نی تکامل اصلی استی از اصول بی‌غرض نتوان تکامل را قبول
تا کمالی در نظر نبود تو را زی تکامل راه می‌پویی چرا
تو کمال از کاملان آموختی جامه را بر طبق الگو دوختی

۲۹ داروین و ادبیات معاصر ایران؛ تأثیر داروین و نظریه او بر ادبیات معاصر ایران (امن‌خانی و رفیعی)

کاملی باید به گیتی ره‌نما تا ره تکمیل بنماید تو را
زیر و بالا را بدانند هر چه هست آدمی سازد ز حیوانات پست
از جمادی او نباتی پرورد از نباتی جانور برآورد
تا نباشد مقصدی و قصد هم برنداری بهر کاری یک قدم
این همه آثار درهم بسته را کورکورانه بخوانی پس چرا؟
آن علف گر نشو دارد بهر خویش هست در ضمن او وسیله عیش میش
آنچه بینی فیض یک بیناستی کش به قدرت هیچ نبود کاستی

(هدایت، ۱۳۸۷: ۲۳۴ - ۲۳۵)

۳. جدای از نظریه داروین و جهان‌نگری داروینی، می‌توان به عوامل دیگری که سبب پیدایش نقد مدرن شده‌اند، اشاره کرد. به تعبیر دیگر جهان‌نگری داروینی یکی از دلایل پیدا شدن نقد مدرن است و نه همه دلایل آن. به عنوان مثال نباید از حاکمیت نظام سرمایه‌داری و مفهوم رقابت که مفهوم کلیدی این نظام است، بر ذهن و زبان انسان مدرن غافل گردید (امن‌خانی، ۱۳۹۸: ۶۶). این دو نظریه هرچند که در دو حوزه متفاوت جانورشناسی و اقتصاد ارائه شده اما در اساس و ساختار مانند هم است تا آنجا که برخی نظریه داروین را تالی و ادامه نظریه نظام سرمایه‌داری می‌دانند. «آن‌ها می‌گویند تصادفی نیست که نظریه‌ای که طبیعت را صحنه کارزاری همیشگی نشان می‌دهد، در دوران شکوفایی سرمایه‌داری آزاد رقابتی به منصفه ظهور می‌رسد... او [داروین] خصلت رقابتی سرمایه‌داری را به طبیعت تسری داده است» (باولر، ۱۳۸۰: ۱۴). این ادعا چه درست باشد و چه نادرست آنچه مسلم است این است که اگر نظریه داروین در پیدایش نقد مدرن مؤثر بوده است، پس لامحاله نظریه نظام سرمایه‌داری نیز چنین است.

۴. مواردی که ذکر گردید صرفاً اصلی‌ترین اشکال تأثیرگذاری نظریه داروین بر ادبیات معاصر ما است. طبیعتاً تأثیر نظریه داروین به این موارد خلاصه نمی‌شود. به عنوان مثال امروزه در کشورهای غربی بحث‌های بسیاری ذیل عنوان داروینسم ادبی مطرح و آثاری نیز در این باره نوشته شده است. اما از آنجا که این مباحث هنوز تأثیر آشکاری بر ادبیات معاصر ما نگذاشته و تنها در حد معرفی باقی مانده‌اند (همدانی ۱۳۹۹ و اکبری بیرق ۱۴۰۰) از پرداختن به آن امتناع نموده‌ایم.

کتاب‌نامه

- آخوندزاده، میرزا فتحعلی خان (۱۳۵۷). *مکتوبات*، تبریز: احیاء.
- آقاخان کرمانی (نسخه خطی). *تکوین و تشریح*.
- آل داود، سید علی (۱۳۸۵). «اعتضادالسلطنه»، چاپ شده در *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- آیزلی، لورن (۱۳۳۷). *اکتشافات عصر داروین*، ترجمه محمود بهزاد، تهران: فرانکلین.
- اسدآبادی، سیدجمال الدین (۱۳۷۹). *رساله نیچریه*، چاپ شده در مجموعه *رسائل و مقالات*، به کوشش سید هادی خسروشاهی، قم: کلبه شروق.
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۴۰۱). *کهنه و نو*، چاپ شده در *درباره تجدد ادبی*: به انضمام سی و یک متن برگزیده درباره تجدد ادبی، تهران: خاموش.
- اکبری، بیرق، حسن (۱۴۰۰). «داروین‌سیم ادبی: رویکرد فرگشتی به نقد ادبی»، نهمین همایش ملی متن‌پژوهی ادبی.
- امن‌خانی، عیسی (۱۳۹۸). *تبارشناسی نقد ادبی ایدئولوژیک*، تهران: خاموش.
- امن‌خانی، عیسی (۱۴۰۱). *درباره تجدد ادبی*: به انضمام سی و یک متن برگزیده درباره تجدد ادبی، تهران: خاموش.
- انصاری کاشانی، تقی بن هاشم بن محمد حسین (نسخه خطی). *جانورنامه*.
- باولر، پیتر (۱۳۸۰). *چارلز داروین و میراث او*، ترجمه حسن افشار، تهران: مرکز.
- بهار، محمد تقی (۱۳۹۱). *سبک‌شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی*، جلد اول، تهران، امیرکبیر.

۳۱ داروین و ادبیات معاصر ایران؛ تأثیر داروین و نظریه او بر ادبیات معاصر ایران (امن‌خانی و رفیعی)

بهار، محمد تقی (۱۴۰۱ الف). *انتقادات در اطراف مرام ما*، چاپ شده در *درباره تجدید ادبی*: به انضمام سی و یک متن برگزیده درباره تجدید ادبی، تهران: خاموش.

بهار، محمد تقی (۱۴۰۱ ب). *مرام ما*، چاپ شده در *درباره تجدید ادبی*: به انضمام سی و یک متن برگزیده درباره تجدید ادبی، تهران: خاموش.

بهار، محمد تقی (۱۳۹۱). *دیوان اشعار*، تهران: نگاه.

خسروی، عرفان (۱۳۹۳). «جانورنامه و رفع یک سوء تفاهم تاریخی»، *تاریخ علم*، دوره ۱۲، شماره ۲، صص ۱۷۳ - ۲۱۹.

داروین، چارلز (۱۳۸۹). *منشا انواع*، ترجمه نورالدین فرهیخته، تهران: نگارستان کتاب.

رایش هلف، یوزف (۱۳۸۹). *پیدایش انسان*، ترجمه سلامت رنجبر، تهران: آگه.

روس، مایکل (۱۳۹۸). *انقلاب داروینی*، ترجمه معصومه شاگردی، تهران: علم.

زیادات، عادل (۱۳۹۶). *مواجهه با داروین: نخستین برخوردها با نظریه تکامل در مشرق مسیحی و اسلامی*، ترجمه و پژوهش امیر محمد گمینی، تهران: کرگدن.

شهرستانی، محمد حسین بن محمد علی (۱۳۹۵). *آیات بینات*، پیشگفتار و ویرایش کامران امیر ارجمند، تهران: ثالث.

طالبوف، عبدالرحیم (۲۵۳۶). *کتاب احمد*، با مقدمه و حواشی باقر مؤمنی، تهران: شبگیر.

عشقی، سید محمدرضا (۱۳۵۷). *کلیات مصور*، تهران: سازمان انتشارات جاویدان.

مایر، ارنست (۱۳۹۵). *چیستی تکامل*، ترجمه مهدی صادقی، تهران: نی.

نجفی اصفهانی، ابی‌المجد الشیخ محمدرضا (۱۳۸۹). *نقد فلسفه دارون*، تحقیق حامد

ناجی اصفهانی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

هدایت، صادق (۱۳۳۱). *پدران آدم*، چاپ شده در سایه روشن، تهران: امیرکبیر.

۳۲ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال ششم، شماره یازدهم، بهار و تابستان ۱۴۰۲

هدایت، مهدیقلی مخبرالسلطنه (۱۳۸۸). *تحفه بیکاری*، به اهتمام محسن معینی، تهران: چشمه.

همدانی، امید (۱۳۹۹). «تکامل و کارکرد شناختی ادبیات: منظری داروینستی»، *نقد ادبی*، سال ۵، شماره ۲، صص ۲۵۱ - ۲۷۶.